

ОТПОР И ОДМАЗДА ШАБАЧКИ КРАЈ 1941.

1) *Има извештаја да се непријатељске банде, под командом официра бивше југословенске војске, налазе на широком планинском појасу у луку Саве западно од линије Митровица-Шабац и северно одатле.*

Становништво у низији између Саве и Дрине прикључило се махом устаницима. Жене и деца обављају службу везе и обавештавања, а поред тога они снабдевају и храном оне банде које, у околини, непрекидно крстаре. Према томе цело становништво узима учешћа у устанку.

2) *Првенствено треба очистити од банди низију у луку Саве и Дрине јер она служи устаницима као база за снабдевање, како би се за свагда онемогућило даље снабдевање банди са ових простора. Бруталним мерама и у кратком року мора се постићи то, да ова операција послужи као пример и образац застрашујућег дејства који би се доцније примењивао на територији целе Србије.¹*

*

... Задатак ће се одвијати на територији на којој су 1914. године текли потоци немачке крви због лукавства Срба – како мушкараца тако и жена. Ви сте осветници ових мртвих. Треба створити застрашујући пример за целу Србију који мора најтеже погодити целикупно становништво.²

*

Троугао Сава - Дрина и Цер планина. Овде око 15.000 устаника, међу њима има активних официра и војника. Опасно, земљишним приликама заштићено устаничко жароште. Овде помаже само предузимање крајњих мера са јаким војничким снагама. Успех обећава, а било би од великог утицаја на остале устаничке покрете, чишћење лука Саве и Дрине северно од Шапца. Тамо безусловно спалити сва села.³

¹ МИАШ, Документа о НОР-у у Подрињу „Д“, Д 83 /Заповест за чишћење простора у луку Саве и Дрине, стр. 1/

² Славко Одић, Славко Комарица, *Са дневником 342. немачке дивизије кроз Србију*, Борба бр. 262, 23. септембар 1969, стр. 17. (Наређење генерала Бемеа од 25. септембра 1941. - са знаком: По саопштењу уништити!)

³ *Zbornik NOR-a, tom XII-1*, Београд 1973, стр. 405. / Извод из записника са саветовања немачких снага на југоистоку Европе од 16. септембра 1941. године, поводом гушења устанка у Србији/

Град Шабац са ближом околином заузима северни, рубни део западне Србије. Равница у луку између Дрине и Саве, која једним делом захвата и територију самог Шапца, јужни је обод Панонске низије. Плодно равничарско тло, идући према истоку и југу, прелази у благо таласасту конфигурацију, да би од обронака Цера прерасло у планински рељеф карактеристичан за пејзаж највећег дела србијанске западне регије. Повољна геостратешка позиција овог подручја које обухвата Мачву, Поцерину и Посавотамнаву, погодан је у мирнодопско време за живот локалног становништва. Наведене области уз Јадар, Рађевину и Азбуковицу чине Подриње, регију која је током историје бивала гранична и чинила је размеђе различитих држава. У данашњој административној подели, Подриње припада Мачванском округу и у потпуности се територијално поклапају.

Гранични положај овог простора долазио је до нарочитог изражаја током бројних ратова. Ратне операције готово по правилу доносиле су велика разарања и огроман број људских жртава. Непријатељ се у оба светска оружана сукоба силовито обрушио на ове терене у својим првим офанзивним дејствима по Србији. Велики рат је однео трећину популације и оставио порушен Шабац. У поређењу са другим крајевима окупиране Србије, овде је мањак становништва био највећи.⁴ Други светски рат поново је донео границу на Дрину и Саву и наставио, у стилу са свим претходним, са депопулизацијом Подриња. Први удар Немаца на слободну територију почиње управо овде, доласком 342. пешадијске дивизије, разбијањем устаничке блокаде Шапца и одмаздом у читавом Подрињу. *„Првом приликом без одлагања применити најоштрија средства, да би се одржао ауторитет окупационих власти и да би се спречили даље проширивање немира. Протом треба имати на уму да људски живот у дотичним земљама баш ништа не вреди и да се застрашујуће деловање може постићи само необичном окрутношћу.“*⁵

Пратећи хронологију у периоду јул – септембар 1941, да се уочити да су се на простору Подриња одиграли догађаји битни за почетак и развој оружаног устанка. Сукоб жандара са Живорадом - Жикицом Јовановићем на народном сабору у Белој Цркви, на Ивањдан 7. јула 1941. обележава се као дан почетка устанка у Србији. Током истог месеца дошло је до формирања обе устаничке формације. *Немци дотерали из Владимираца (дан раније) 30 људи јер су у вези са четницима. Тако се у шуми јављају две организације: четничка и комунистичка.*⁶ Један од првих споразума о њиховој сарадњи потписан је између Мачванског партизанског и Церског четничког одреда.⁷ Напад Мачванског партизанског одреда 7. августа на Богатић, први је напад једног партизанског одреда у

⁴ Упоређујући стање са последњим предратним пописом, после Првог светског рата у округу је било мање 76706 становника или 32,7%. Број мушкараца је био мањи за 57968 или 47,6%, а жена за 18738 односно 15,7%. *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 127.

⁵ Славко Одић, Славко Комарица, *Са дневником 342. немачке дивизије кроз Србију*, Борба бр. 255, 16. септембар 1969, стр. 17. (Из наредбе начелника Врховне команде Вермахта фелдмаршала В. Кајтела од 16. септембра 1941. год.)

⁶ Григорије Бабовић, *Летопис Шапца 1933-1944*, Београд-Шабац 2010, стр. 97. Белешке за дан 15. јули 1941.

⁷ Venceslav Glišić, *Užička republika*, Београд 1986, стр. 78.

Србији на непријатељску јединицу у среском месту.⁸ Последњег дана августа, пуковник Веселин Мисита, са својим Јадарским четничким одредом ослободио је Лозницу. То је било прво ослобођено место у окупираној Србији. Саветовање у Столицама 26-27. септембра значајно је за организацију и устројство партизанског покрета. Неке од донетих одлука су: Главни штаб преименован је у Врховни штаб, као јединствено војно руководство за руковођење ослободилачком борбом у целој земљи. Уместо штабова различитих назива, решено је да се у покрајинама формирају Главни штабови. За све борце, у читавој земљи, усвојен је назив партизани, а као основна борбена и тактичка јединица партизански одред. У састав одреда улазе батаљони састављени од чета. Решено је да одредом и батаљоном командује штаб у саставу: командант, политички комесар и њихови заменици. Први удар Немаца на прву слободну територију у Европи кренуо је нападом на Шабац, односно чишћењем лука реке Саве.

БЕЗ СЛОБОДЕ

У недељу 13. априла на празник Цвети, немачка окупациона сила ушла је у Шабац.⁹ Артиљеријска канонада са сремачке обале почела је дејство по Шапцу негде око 7 часова ујутру 13. априла. Том приликом није испалена ни једна граната. *Град је тучен шрапнелима, па је оштећено доста кућа, а погинуло је око 15 војника и нешто цивила.*¹⁰ Након нешто више од два часа бомбардовања, ватра је престала. Од стране Камичка (део Шапца у правцу Мачве) у град су се увезле прве моторизоване немачке трупе. Претходнице су наставиле правцима ка Поцерини и стари београдским путем, док се главнина зауставила у центру града. Одатле су пешачке патроле кренуле градским улицама. Кретали су се обема странама пустих улица, претресајући сваку кућу. Закључане куће и радње су обијали, док су остављали недирнуте објекте у којима би некога затекли.¹¹

За свега неколико дана рата шабачки округ нашао се под окупацијом. Распарчавањем Краљевине Југославије крајеви преко Дрине и Саве улазе у састав НДХ, па Подриње поново постаје погранична област Србије.

Окупациона власт врло брзо по успостављању кренула је са мерама застрашивања и кажњавања покороног становништва. Крајем априла по Шапцу излепљене су плакате којима се народ обавештава да ће за сваког убијеног немачког војника бити стрељано 100 Срба.¹² Почетак маја донео је и прво узимање талаца. Тридесет виђенијих грађана

⁸ Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941-1944*, Шабац 1973, стр. 167.

⁹ Григорије Бабовић, *Летопис Шапца 1933-1944*, Београд-Шабац 2010, стр. 92.

¹⁰ Григорије Бабовић, *Летопис Шапца 1933-1944*, Београд-Шабац 2010, стр. 93.

¹¹ *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 476-477.

¹² Код Глише Бабовића тај податак се налази у забелешкама од 21. априла. Григорије Бабовић, *Летопис Шапца 1933-1944*, Београд-Шабац 2010, стр. 93.

затворено је 4. маја.¹³ Тог дана формиран је и први логор у Шапцу.¹⁴ Најдрастичнији примери окрутности окупатора у периоду пре напада на Шабац били су: убиство преко 140 сељака у Прњавору 20. и 21. августа и јавно вешање (након стрељања) у центру Шапца, 21. августа.¹⁵

Јевреји, како домаћи, тако и чланови Кладовског транспорта¹⁶ међу првима били су на удару Немаца. Крајскоманда у Шапцу увела је 24. априла принудни рад за Јевреје избеглице. Од 10. маја на снагу је ступила наредба да сви Јевреји морају носити жуту траку са Давидовом звездом и натписом *Jude – Јеврејин*.¹⁷ Радње Јевреја из Шапца морале су имати натписе: „Јеврејин – немачким војницима забрањен улаз“.

Као и Јевреји и ромска популација, веома бројна у граду и околини, изложена је прогонима врло брзо по доласку нове управе. Од 10. јуна морали су носити жуте траке, а три дана касније су добили забрану да свирају по кафанама.¹⁸ Крајем маја (30. 05.) издата је „*Наредба која се односи на Јевреје и Цигане*“. Овај акт отворено ограничава право на минимум нормалног живота члановима јеврејске заједнице. Наредбом је предвиђено следеће: у року од две недеље морају се пријавити полицији у месту становања да би их увели у спискове Јевреја ; на левој руци морају носити жуту траку са натписом *Јеврејин* ; не могу бити јавни службеници, адвокати, лекари, зубни лекари, ветеринари, апотекари (одузима им се пракса вршења тих послова) ; установљен је принудни рад за поправку штете настале ратом и то за припаднике оба пола од 14 до 60 година старости ; забрањено им је да посећују позоришта, биоскопе, јавна купатила, спортске приредбе, јавне вашаре ; у року од 10 дана морају да пријаве иметак и место где се налази ; забрањује се свако располагање истим ; забрањено им је кретање од 20 h до 6 h ујутру ; до 15. јуна морају се пријавити сва јеврејска привредна предузећа.¹⁹ Наредбом су и Роми изједначени са Јеврејима и одредбе су важиле и за њих. По наредби Крајскоманде од 29. јуна 1941. год. сви Јевреји (домаћи и емигранти) морали су, најкасније до 15. јула, неизоставно прећи у логор (баракe касарне некадашњег понтонирског пука на Сави код Шапца).²⁰ У ту сврху,

¹³ Исто.

¹⁴ Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967, str. 11.

¹⁵ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str. 169. У Шапцу су у зору 21. августа убијени, а потом обешени др Алфред Бата Коен угледни лекар, Риста Укропина трговац, др Бора Тирић лекар, двојица занатлија из града и пет сељака из Богатића. Убијање и јавно вешање Немци су примењивали као посебан метод застрашивања.

¹⁶ Јевреји избеглице из средње Европе (њих око 1000) који су се, путујући ка Палестини, обрели у Србији крајем 1939. и трагично скончали октобра 1941. године у селу Засавица у Мачви. Име носе по Кладову, месту на Дунаву, где су провели одређено време по доласку у Краљевину Југославију. Кладово је, у исто време, била и најудаљенија тачка до које су доспели на свом путу.

¹⁷ Григорије Бабовић, *Летонис Шапца 1933-1944*, Београд-Шабац 2010, стр. 93.

¹⁸ *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 499.

¹⁹ *Наредба која се односи на Јевреје и Цигане*

²⁰ Међуопштински историјски архив Шабац (МИАШ), Фонд Градског поглаварства, рег. бр. 162/41

по наредби Крајскоманде састављен је списак избеглих из Кладовског транспорта.²¹ Наредбом од 21. августа наложено је да се сви шабачки Јевреји у току сутрашњег дана морају безусловно преселити у логор.²² Наређење је спроведено у дело следећег дана, 22. августа. МУП-у је 26. августа упућен допис да је немачка наредба од 21. истог месеца успешно извршена.²³ Шабац је, овом депортациом целокупног јеврејског становништва у логор на Сави, постао први град у Србији у коме је „решено“ јеврејско питање.

Нарочит вид терора представљао је прогон Срба из других делова Југославије. У Подриње, као гранични сектор ка НДХ, сливао се велики број прогнаних. У трећој декади априла почели су да пристижу у ове крајеве изгнаници из Срема, Бачке, Славоније и Босне. Из Бачке, тада саставном делу Мађарске, протерано је 21. априла неколико хиљада Срба колониста. Стражарно су пребачени у Мачву.²⁴ *Априла 28. стигли први бегунци из Бачке. Њих 124 душе ... Причају о грозном убјању Срба. Од стране Маџара.*²⁵ Прве избеглице из Босне стигле су у Шабац око 25. априла. Почетком јуна било их је око 2000. До краја јула кроз Шабац је прошло око 7000 избеглих. Срби колонисти из Славоније су преко Саве пребацивани у Босну, да би их одатле даље гонили на Дрину ка Мачви. Војноуправни командант Србије у извештају одаслатом у Загреб, помиње 6000 протераних људи из Босне на територију Богатића и претњу усташа да ће изгнати још 12000. Он следећег дана, 11. јула, даје податак о новом протеривању 6000 Срба преко Дрине. Саву је, бежећи из Срема, до 10. октобра прешло 3000 протераних.²⁶ *Избеглице непрестано долазе. Скупљају се за њих прилози по граду.*²⁷ У јулу 1941. након прилива већег броја избеглица из Славоније, формиран је у Шапцу Одбор за смештај избеглица, затим Срески пододбор за прикупљање прилога за Србе избеглице и Пододбор за збрињавање избеглица. Новопридошлице су смештане по школама и на Летњиковцу*. Срески пододбор је одредио да сви грађани имају давати прилог за избегле и то спрам свог имовног стања.²⁸

Казнена политика окупационог апарата огледала се и кроз формирање логора. У периоду 1941-1944. у Шапцу су била активна чак три: затвор Окружног суда (држани затвореници под истрагом), логор на Сењаку (привремени сабирни логор у који су

²¹ ЈИМ, Саслушање сведока Меркила (Herbert Merkiel) дана 27.12.1945, рег.бр. 2330 К.24-3-1/2

²² МИАШ, Фонд Градског поглаварства, рег. бр. 164/41

²³ МИАШ, рег. бр. 172/41

²⁴ *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 502.

²⁵ Григорије Бабовић, *Летопис Шапца 1933-1944*, Београд-Шабац 2010, стр. 93.

²⁶ Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941-1944*, Шабац 1973, стр. 78.

²⁷ Григорије Бабовић, *Летопис Шапца 1933-1944*, Београд-Шабац 2010, стр. 94.

* Предграђе Шапца

²⁸ *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 504.

затварали искључиво мушкарце са територије Подриња) и логор на Сави (затварани Јевреји и политички кривци – учесници оружане побуне).²⁹ За четири године окупације кроз шабачке логоре прошло је преко 30 000 људи.³⁰

Први логор који је основан био је онај у затвору Окружног суда. Пре рата, у овој згради простор су делили полиција (приземље и први спрат) и Окружни суд, који је своје затворенике држао на другом и трећем спрату. Окупација је унела одређене измене у просторној организацији. До краја септембра 1941. полиција и Немци су располагали приземљем и првим спратом (ту су испитивали затворенике), док је други и трећи спрат остао Окружном суду. Касније су суду остале неке собе на трећем спрату, а све остало је попуњено затвореницима под истрагом или таоцима.³¹ Хапшење и затварање талаца 4. маја 1941. означило је почетак постојања најмањег градског логора. Хапшење је настављено и следећих недеља, а трајало је током целог лета.³² Затвореници, углавном криминалци, пуштени пред долазак Немаца, поново су ухапшени пошто је окупаторска власт почела да функционише. Логор су попуњавали и таоцима из Посавотамнаве, Поцерине и Јадра. Почетком септембра логор је растерећен ослобађањем великог броја талаца. Изашли су захваљујући интервенцијама и разним уверењима која су добијали од општинских управа. Нова хапшења вршена су почетком септембра. Циљна група биле су породице и симпатизери партизанског покрета. Сви затвореници изведени су и постројени 15. септембра, када је нешто више од тридесет прозваних одвојено и транспортовано одатле. То је била прва група Шапчана пребачена у Бањички логор.³³ Од тада, па све до напада на Шабац ту остају само криминалци.

Током борби за Шабац, Немци су почели да пуне зграду грађанима хапшеним на улицама или њиховим кућама, сурово поступајући према њима. Чистећи Мачву, Немци су ухваћене сељане затварали у Шапцу. Последња два дана септембра (29. и 30.), окупатор је простор Зелене пијаце (централни део града код градске тржнице) испунио са неколико хиљада Мачвана, изведеним из затвора Окружног суда. Поделивши их по групама (свако село једна група) и изложивши тортури да признају учешће у устанку и везу са устаницима, Немци су издвојили, а касније и стрелјали велики број мачванских сељака. Егзекуција је у та два дана извршена у Бенској бари (данас је то истоимено стамбено насеље)³⁴. Сељаци који су приликом разврставања остали ван група за стрелјање, пребачени су у логоре на Сењаку и на Сави.³⁵

²⁹ Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967, str. 33. (Подаци о заточеним и стрелјаним у сва три логора нису прецизирани и овде су дати према наведеном делу).

³⁰ *Isto*, str. 25.

³¹ *Isto*, str. 42.

³² *Isto*, str. 11.

³³ *Isto*, str. 45.

³⁴ Григорије Бабовић, *Летонис Шапца 1933-1944*, Београд-Шабац 2010, стр. 113. – у напомени стоји да је за првих једанаест дана акције на разним местима стрелјано 1127 цивила ; Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967, str. 50. – за четири дана сахрањено 810 лешева ; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Београд 1963, str. 250 – стрелјано око 1000 људи.

³⁵ *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 655.

Читаве јесени прве ратне године здање је било пуно. Поред сељака из Мачве било је ту и ухапшених четника и партизана. Сам затвор био је под немачком војном управом. Они су држали стражу, примали и прегледали пакете, одводили на рад и сл. Поткупљивањем официра и војника у оквиру установе, велики број заточених успео је да изађе напоље. Тако је до краја године затвор био скоро испражњен. Остали су само они који су оптужени као велики политички кривци. Током 1942. ухапшени су задржавани по неколико дана, да би потом пребацивани у логор на Сави или на Бањицу. Следеће две године пракса је била да затворенике кратко време ислеђују и муче, а затим пребаце у логор на Сави или пусте кући. Никако се не сме пренебрегнути чињеница да је део затворених изгубио живот током заточења. Уморства су вршена вешањем у доришту затвора или стрељањем у Бенској бари и у Кленку. Функционисање овог логора престало је одласком непријатеља и ослобођењем.³⁶

Логор на Сењаку, званично *Durchgangslager* (пролазни, привремени логор), основан је 30. септембра 1941. године. Познат је био и под именом Велики логор, односно Шабачки лагер, како га је народ звао.³⁷ На простору касарне војске Краљевине Југославије су, по окупацији земље, биле стациониране немачке једнице. Почетком септембарског удара и чишћења лука реке Саве, касарне су испражњене и припремљене за привремени концлогор. Читава површина логора (изузев дела где су смештени немачки војници) била је попуњена похватаним Шапчанима и сељацима из околине. Касарнски круг је био ограђен жицом још пре рата. Немци су додатно појачали и осигурали ограду. Стража је постављена на сва четири угла некадашње касарне, као и на свим улазима и на средини сваке стране. Одређен број стражара кружио је логором мотрећи на затворенике. На неколико узвишених места у постављени су митраљеви са посадом састављеном од припадника СС формација.³⁸

Око 17 часова 30. септембра 1941. године неколико хиљада Шапчана приспело је у касарнски круг, у новоформирани, највећи и најзлоглашенији логор у Шапцу. Током боравка у Јарку (Крвави марш у Јарак), били су груписани у неколико колона од по више стотина мушкараца. Приспећем у овај нови логор добили су распоред касарнске зграде и соба у којима ће бити смештени. Део сељака из Мачве и Поцерине попунио је преостали простор у логорским објектима (касарне, штале и шупе). Преостали су били принуђени да обитавају под ведрим небом.³⁹ Читаве јесени логор је пуњен, а стизали су и сељаци из Јадра, Посавотамнаве и Рађевине. Територија са које је покупљен народ за логор, остала је скоро празна.⁴⁰

Пражњење логора - интернирање или пуштање кући – почело је почетком октобра. Прво су отпуштени љотићевци, затим бивши жандари и полицајци, председници општина и

³⁶ Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967, str. 56.

³⁷ *Isto*, str. 64.

³⁸ *Isto*, str. 68.

³⁹ *Isto*, str. 68.

⁴⁰ *Isto*, str. 75.

кметови.⁴¹ Гро затвореника прошао је много горе. Одвођени су на присиљан рад у руднике или у Немачку. Један број њих пребачен је на Бањицу – ту су неки стрељани, а други упућени у Немачку на рад.⁴² Разбијањем Мачванског (Подринског) партизанског одреда децембра 1941. године, велики број бораца завршио је у заробљеништву.⁴³ Поступак са њима је био врло кратак: затвор, саслушање, мучење, преки војни суд и стрељање. Током јануара 1942. године забележена су четири стрељања.⁴⁴ *На бадњак стрељано у кругу касарне 109 људи... ; ... 10. 1. стрељано у кругу касарне 188 људи и 2 женске ... ; ...22. 1. Стрељано у Кругу Касарне око 120 људи ... ; ... 31. јан. Стрељање у Кругу Касарне, због бекства неких затвореника...*⁴⁵

Поред партизана и сељака са подручја Подриња у логор затварани и припадници ЈВуО (Југословенске војске у Отаџбини). *Уочи Богојављења (а јака је зима) дотерали Немци из Босне око 800 људи – Дангићевих четника.*⁴⁶

Број затворених у логору на Сењаку кретао се око 22000. Логораши су били изложени физичкој тортури, слати су у друге логоре, на присиљан рад у руднике и у Немачку. Логорски режим поред овога спроводио је и стрељања, како у логору, тако и у околини Шапца и у Срему (шума Шицара код села Кленка, на левој обали Саве, наспрам Шапца)⁴⁷. Половином 1942. године логор је престао да постоји.

Трећи логор формиран је 20. јула 1941. године и постојао је до 19. септембра 1944. Налазио се на десној обали Саве, на Старом граду, у војним баракама. Чланови Кладовског транспорта од јула, а од краја августа и домаћи Јевреји (мушкарци, жене и деца), нешто више од хиљаду душа, били су први заточеници логора на Сави. До краја јануара 1942. они су ту били једини становници.⁴⁸ На Михољдан 12. октобра 1941. сви мушкарци из логора одведени су у мачванско село Засавицу и тамо су стрељани.⁴⁹ Жене и деца који су ту

⁴¹ *Isto*, str. 104.

⁴² *Isto*, str. 105.

⁴³ Међу ухваћеним борцима био је и Стеван Филиповић (Стева Колубарац). Заробљен је у селу Трбосиљу код Лознице. Одведен је у Шабац, затворен, да би га касније пребацили у Ваљево, где је и обешен.

⁴⁴ Stanoje Filipović, *Logori u Šarpcu*, Novi Sad 1967, str. 114.

⁴⁵ Григорије Бабовић, *Летонис Шапца 1933-1944*, Београд-Шабац 2010, стр. 127-131.

⁴⁶ *Isto*, стр. 127.

⁴⁷ У Шицари је стрељано око 1200 људи. Једна од жртава је и Вера Благојевић, народни херој.

⁴⁸ Stanoje Filipović, *Logori u Šarpcu*, Novi Sad 1967, str. 12.

⁴⁹ Јевреји из Шапца, као и припадници Кладовског транспорта, стрељани су у Засавици 12. октобра. Због убиства 21 немачког војника код Тополе, у циљу одмазде, генерал Беме је наредио стрељање 2100 затвореника из логора у Шапцу и Београду (првенствено Јевреји и комунисти). Из логора у Шапцу требало је узети 805 Јевреја и Цигана. - Јован Марјановић, *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд 1963, стр. 250 – стрељана 863 лица; *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 657 – стрељано преко 800 Јевреја и Рома ; Gabriele Anderl, Valter Manošek, *Propalo bekstvo*, Београд 2004, str. 248 – ликвидирано од Вермахта 910 (извештај о стрељаним као одмазда за погинуле војнике код Тополе).

остали, пребачени су крајем јануара следеће године у логор Сајмиште, где су нешто касније и уморени.

Неколико стотина четника из формације Јездимира Дангића, у јануару месецу стигло је у логор. Нови логораши, заробљени партизани из подринског, ваљевског и ужичког краја, пристижу касније током месеца. Све до краја рата, наизменично су довођени и одвођени припадници обе формација, да би их после тортуре интернирали или стрелили.

Последњи логораши су 19. септембра 1944. пребачени камионима на Бањицу, те је тим чином логор на Сави престао да постоји.⁵⁰

ОТПОР

Тежња народа за слободом и отпором непријатељу, материјализовала се кроз формирање оружаних формација и покретањем борбе за ослобођење.

Напад на СССР био је иницијална капсла за КПЈ, која својим прогласом од 23. јуна 1941. године позива на борбу.⁵¹ Почетак агресије на Совјетски Савез у исто време био је почетак акције хапшења комуниста и шпанских бораца.⁵² У ноћи 23/24. јуна група комуниста прелази из Шапца у околна села како би избегла затварање.⁵³ Овај излазак се убрзо осетио на терену, јер се појачала партијска пропаганда. *Ширене су вести о могућности устанка, да ће Руси победити Немце, препричавале се и увеличавале поједине вести о првим немачким губицима на Источном фронту... Препричаване су разне могућности, одређивани датуми и рокови и и даване врло често фантастичне прогнозе. Народ је углавном очекивао и неку акцију у нашој земљи. У оваквој ситуацији следећих месеци појавили су се ... партизански одреди.*⁵⁴

На Бубањи, делу села Глушаца у Мачви, основан је 16. јула 1941. Мачвански партизански одред. Састанку на коме је формиран одред, а који је водио Добросав Радосављевић Народ, присуствовало је 17 будућих бораца, од којих су три проглашена за Народне хероје.⁵⁵ За команданта је изабран Небојша Јерковић, за политичког комесара Миодраг Мика Митровић, а за заменика команданта Миленко Самарцић. Иако малобројни у тренутку оснивања, именовани су и десетари, јер се рачунало на нарастање одреда. Александар Лала Станковић, Драган Срњић и Петар Савић били су први десетари у новооснованом Мачванском одреду. Бивак је уређен ту на Бубањи, где су организовали војну обуку и политички рад. До прве акције (напад на Богатић 7. августа), одред је више пута мењао место боравка. До тог дана број бораца је повећан на 37, да би након тога прилив почео да бива све масовнији. Седам дана после оружане акције у Богатићу (тј. 13.

⁵⁰ Исто, стр. 225

⁵¹ Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941-1944*, Шабац 1973, стр. 131.

⁵² Исто, стр. 118.

⁵³ Исто, стр. 119.

⁵⁴ МИАШ, *Мемоарска грађа о НОР-у и радничком покрету у Подрињу*, МГ 14, стр. 1.

⁵⁵ Миодраг Митровић – Мика Јарац, Александар-Лала Станковић и Добросав Радосављевић – Народ.

августа) Одред је бројао 360 људи. На полагању заклетве 30. августа било их је 600, да би средином септембра 1500 бораца било у саставу Одред.⁵⁶

Прва оружана акција изведена је 7. августа 1941. године, нападом на Богатић, среско место и центар Мачве. Ово је био први напад једног партизанског одреда у Србији на непријатељску јединицу у среском месту.⁵⁷ Искоритивши пазарни дан и присуство великог броја сељака, Одред се неопажено увукао у варошицу и разместио по утврђеном распореду. Немачких војника није било у вароши; посаду су чинили 17 жандарма наоружаних пушкама. Током напада заузето је Начелство, пошта, жандармеријска станица и затвор. По заузимању Богатића, одржан је збор на коме је говорио командант Одред Небојша Јерковић. После збора, одред је постао бројнији за 50 људи.⁵⁸

Косовац, огранак Цера иза села Липолист и Петковица, постао је ново пребивалиште Одред. По одласку из Богатића, где су се укупно задржали четири сата, склонили су се из равнице на обронке Цера, на повољнији, брдски терен. Следећих дана уследиле су даље активности против органа власти који су се ставили у службу окупатора; обилажена су села и пропагирана је борба против окупатора и прикупљано је оружје. На партијској конференцији чланова КПЈ Одред одржаној 12. августа, одлучено је да се изврши унутрашња реорганизација. Одред је подељен на 6 чета; за команданта је изабран Небојша Јерковић, за политичког комесара Душан Остојић, а за заменика команданта Милан Беловуковић-Дева.⁵⁹ Планирано је да се устанак даље шири по целом Подрињу, па се таква иницијатива морала огледати и у имену Одред. Одлучено је да ново име буде Народноослободилачки Подрински партизански одред.

Од половине августа 1941. Одред врши интензивне препаде на немачке транспорте и објекте. Немци су као противмеру увели крстарење потерним одељењима, тако да је друга половина августа протекла у честим борбама са њима. Одред је 28. августа извршио препад на мању немачку посаду у Мачванској Митровици, заузео место и запленио већу количину оружја. Овај успех допринео је приливу нових добровољаца. Како је број бораца порастао на око 700, извршена је нова реорганизација. Одред је, наредбом команданта Одред донетом и прочитаном пред стројем 30. августа, подељен на два батаљона - Поцерски - са пет чета и Мачвански - са четири чете. На место политичког комесара постављен је Данило Лекић - Шпанац, који је послат у одред као кадровско појачање, с обзиром на искуство у Шпанском грађанском рату.⁶⁰ Формирана је и Ударна чета под командом Мике Митровића. Настала је по угледу на шпанске ударне групе које су имале задатак да продиру у позадину непријатеља. Одатле су га нападале и онемогућавале позадинско функционисање. *Она је била зачетак, нека врста претече наших ударних*

⁵⁶ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str. 141

⁵⁷ Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941-1944*, Шабац 1973, стр. 167.

⁵⁸ *Исто*, стр. 165.

⁵⁹ МИАШ, *Мемоарска грађа о НОР-у и радничком покрету у Подрињу*, МГ 15, стр. 3.

⁶⁰ Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941-1944*, Шабац 1973, стр. 203-208.

* Села у Поцерини

*пролетерских бригада. Била је самостална у својој делатности.*⁶¹ У саставу Подринског НОП одреда налазила се и Поцерска (Слатинска) партизанска чета, формирана у Поцерини од бораца из Слатине, Варне, Букора, Метлића, Накучана, Синошевића* и Вукошића (село у Посавотамнави).⁶²

Прве сусрете са Церским четничким одредом партизани су имали по доласку на Косовац. Забележено је да су 14. августа партизани и четници постигли договор. Инструктор ПК обавестио је своју централу да су ступили у контакт са четницима, бившим активним официрима који се налазе на Церу. Истакао је да им је циљ исти - борба против окупатора и национално ослобођење, те би зато требало сарађивати. Конкретно су се договорили да четници склањају рањене партизане, ако буде било потребно.⁶³ Покрајински комитет КПЈ за Србију, обавештен о овоме, даје инструкције Окружном комитету и инструктору ПК о начину поступања са четницима - *учините све да се са њима ступи у што тешињи контакт.*⁶⁴ Временом се контакти и сарадња интензивирају, те се заједнички боре против непријатеља. Резултат проистекао из таквог наступа је слободна територија у Подрињу (сем Шапца, кога су неуспешно напали у другој половини септембра).

Други покрет који се супротставља окупатору, монархистички опредељен, почео је са организовањем нешто раније. Мајско окупљање на Равној Гори означило је почетак стварања четничких одреда Југословенске војске (првобитно име организације на чијем је челу био Драгољуб-Дража Михаиловић). Име ће бити промењено у Војно-четнички одреди, да би се од 15. новембра, када су владе Југославије и Велике Британије признале Д. М. за вођу покрета отпора, до краја рата усталило име Југословенска војска у отаџбини - ЈВуО)⁶⁵. По извршеним припремама и по формирању Команде Четничких одреда Југословенске војске, приступило се раду на терену. Одаслати су опуномоћени официри да на датој територији спроведу све потребне припремне радње и оформе јединице за борбу против непријатеља. У Подрињу су до краја августа створена три четничка одреда - Церски и Јадарски, који су признавали Д.М. за свог главнокомадујућег и одред под командом Будимира Илића-Гавриловића (војвода Будимир Церски, подофицир војске Краљевине Југославије), који је био Пећанчев четник. Потпуковник Веселин Мисита, Михаиловићев изасланик и командант четничких снага у Подрињу, налазио се на челу Јадарског четничког одреда. Драгослав Рачић, артиљеријски капетан I класе командовао је Церским четничким одредом.⁶⁶

⁶¹ МИАШ, *Мемоарска грађа о НОР-у и радничком покрету у Подрињу „МГ“*, МГ 102, стр. 2 /Изјава Данила Лекића-Шпанца од 2. априла 1950./

⁶² *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 560.

⁶³ Коста Николић, Бранислав Станковић, *Срби у Другом светском рату*, Шабац 2006, стр. 37.

⁶⁴ МИАШ, *Документа о НОР-у у Подрињу „Д“*, Д-П 62, стр. 3. /Писмо ПК (КПЈ) од 20. VIII 1941. упућено ОК и Инст. (руктору) ПК-а у Ш. (апцу)/

⁶⁵ Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала, Књ. 1*, Београд 1998, стр. 27.

⁶⁶ *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 560-561.

Почетком јуна 1941. године, капетан Драгослав Рачић стиже на терен у околину Шапца. На Церу је одабрао простор на коме ће бити смештен штаб и одакле ће бити руковођено даљим активностима. Током лета приступа стварању организованих јединица, како би војно организовао многобројне придошлице спремне да се боре. Прво је формирана Штабска чета, тј. Церска чета под командом потпоручника Ратка Теодосијевића (заједно са Рачићем дошао са Равне Горе). Потом је формирана Чокешинска чета (село Чокешина на обронцима Цера; познато по манастиру и Боју на Чокешини у Првом српском устанку). Мачванска чета, на челу са пешадијским поручником Николом Сокићем, основана је као трећа по реду. Следи Митраљеска чета, са командиром поручником Војом Туфегџићем, заједно са Мачванском обезбеђује збориште. Новоформирана Прњаворска чета (Прњавор, село у Мачви), састављена од Срба одбеглих од усташа, прикључује се Церском одреду.⁶⁷

*Устанички планински одред је војна четничка организација и делује као саставни део оперативне војске Краљевине Југославије. Старешине су активни и резервни официри који су одлучили да наставе борбу са непријатељем четничким методама. Снабдевање се врши преко сеоских газда и имућнијих грађана. Новац се добија о одузимањем од разбојника који се хватају и стрељају. Војна четничка организација је искрена родољубива организација и са старешинским кадром, а нарочито са људством које је спремно на све акције против непријатеља без обзира на жртве.*⁶⁸

У другој половини августа Рачић је под оружјем имао четири батаљона којима су командовали активни официри. Капетан Милоје Ковачевић је командовао Првим батаљоном, капетан Милорад Чупић – Другим; Трећим је руководио капетан Станимир Васић, док се на командном месту Четвртог батаљона налазио поручник Милун Миловић. Уз наведене јединице, постојале су и добро организоване позадинска и санитетска служба са покретном ратном болницом.⁶⁹ Занимљиво је и то да је током рата објављиван часопис *Глас Цера*⁷⁰ кога је уређивао песник и новинар Јанко Туфегџић.

Почетком августа са Равне Горе на Цер стигли су потпуковник Веселин Мисита и мајор Бошко Тодоровић са упутствима Д. М. Мајор је са групом млађих официра продужио даље ка источној Босни, код мајора Јездимира Дангића. Потпуковник је отишао у манастир Трношу где је установио своје командно место и где је, заједно са игуманом Георијем Бојићем – Цицом, планирао акције Јадарског четничког одреда.⁷¹

Током августа кренуле су акције четника према окупатору. Онеспособљавани су и затварани путеви који воде из Шапца и Ваљева ка унутрашњости Подриња. Следећи корак је напад на Немце стациониране у мањим местима. Кренули су напади на Богатић,

⁶⁷ Душан Трбојевић, *Церско-Мајевичка група корпуса 1941-1945*, Крагујевац 2001, стр. 25.

⁶⁸ МИАШ, *Документа о НОР-у у Подрињу „Д“*, Д 15, стр. 1 *Извештај о раду четничког Церског одреда*, 25. август 1941./

⁶⁹ *Исто*, стр. 28.

⁷⁰ <http://scc.digital.nb.rs/document/BS-ZP-III-001-1944>

⁷¹ Душан Трбојевић, *Церско-Мајевичка група корпуса 1941-1945*, Крагујевац 2001, стр. 28.

Мачванску Митровицу, Лозницу, рудник Зајачу, село Завлаку, а почела је и концентрација снага за напад на Бању Ковиљачу и Крупањ.⁷²

Пре краја августа и већих оружаних акција за ослобађање појединих места у Подрињу, дошло је до сусрета вођстава партизанских и четничких снага. Уз то су издати и прогласи који пропагирају неопходност заједничке борбе против непријатељских снага. Приликом сусрета 25. августа командати Небојша Јерковић и Драгослав Рачић упутили су писмо Д. Михаиловићу и затражили одобрење за заједничку акцију.⁷³ Известили су га да је у Мачви, Поцерини и Јадру створена психоза јединственог устанка и да је народ спреман за борбу.⁷⁴ У селу Цуљковићу три дана касније (28. августа 1941), договарали су се о заједничкој борби као и о нападу на Шабац. Заједничким снагама приликом напада, командоваће командант Церских четника.⁷⁵

Саопштење од 30. августа 1941. обзнањује да је први и најважнији задатак национално ослободилачка борба уз јединство свих поштених и родољубивих елемената. Негира се сукоб партизана и четника који пропагира непријатељ. Циљ је заједничка борба свих који хоће да се боре против непријатеља.⁷⁶

Два дана касније, у Прогласу Церског четничког одреда и Народно-ослободилачког партизанског Подрињског одреда, поновљен је позив на јединство и заједнички борбу *...ми четници и партизани иступамо пред народ Подриња са изјавом: да ћемо раме уз раме ступати у борбу против окупатора и његових слугу и да ћемо у тој борби истрајати до коначног циља! Наш највећи и једини циљ је: слобода нашег народа. Спољни и унутрашњи непријатељ ће ускоро осетити снагу нашег заједничког ударца.*⁷⁷

Председници сеоских општина у Мачви заједно са Миком Митровићем и Миланом Беловуковићем-Девом, потписују проглас у коме позивају народ Подриња у борбу. *Ваши најбољи синови боре се данас у редовима четничких и народноослободилачких партизанских одреда, против фашистичких угњетавања и њихових слугу. Ту нашу борбу – борбу за слободу, треба да помогне цео народ... Подриње мора бити у првим редовима народног устанка...*⁷⁸

⁷² Исто, стр. 29.

⁷³ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str. 203.

⁷⁴ Коста Николић, Бранислав Станковић, *Срби у Другом светском рату*, Шабац 2006, стр. 38.

⁷⁵ МИАШ, *Мемоарска грађа о НОР-у и радничком покрету у Подрињу* „МГ“, МГ 8, стр. 4 /Развој народно-ослободилачке борбе у Подрињу/

⁷⁶ МИАШ, *Документа о НОР-у у Подрињу* „Д“, Д-П 1, стр. 1-2. /Саопштење команде Церског четничког одреда и штаба Народно-ослободилачког партизанског Подрињског одреда, Цер 30. августа 1941. Документ су потписала оба команданта – Н. Јерковић и Д. Рачић/

⁷⁷ МИАШ, *Документа о НОР-у у Подрињу* „Д“, Д-П 3, стр. 3 /Проглас Церског четничког одреда и Народно-ослободилачког партизанског Подрињског одреда, 1. септембар 1941. Оба команданта су парафирала Проглас/

⁷⁸ МИАШ, *Документа о НОР-у у Подрињу* „Д“, Д-П 9, стр. 2. /Проглас народу Подриња. Документ није датирани. Две временске одреднице у стоје у тексту: два ипо месеца од напада на СССР и земља је окупирана и поробљена пре пет месеци/

Лозница, први ослобођени град у окупираној Европи заузета је 31. августа 1941. године. Јадарски четнички одред којим је командовао потпуковник Веселин Мисита (погинуо у тој борби), током целодневног напада⁷⁹ успео је да савлада Немце, зароби део посаде и већу количину наоружања и муниције.⁸⁰

У исто време, на Завлаци (село на путу Лозница-Крупањ) сукобили су се Немци који су кренули из Ваљева ка нападнутој Лозници и четници, који су успели да их сузбију и заплене доста ратног материјала.⁸¹

На почетку септембра освојен је и Богатић. Обе формације себи приписују заслуге за протеривање Немаца и ослобођење Богатића 3. септембра 1941.⁸²

Бања Ковиљача је нападнута заједничким снагама Јадарског и Церског четничког одреда. Добро утврђени Немци жилаво су се бранили. Подршку су имали у својој артиљерији која је дејствовала са леве обале Дрине и кроз нападе усташа и немачких јединица из Босне. Помоћ коју су пружиле Ударна чете Мике Митровића и чета Лале Станковића (Подрински НОПО), потпомогла је узимању Бање Ковиљаче 6. септембра 1941.⁸³ Истовремено, након тродневних борби (2-4. септембар), ослобођен је и Крупањ, у садејству јединица оба покрета.⁸⁴

Почетком септембра 1941. читаво Подриње налазило се у рукама устаника. Град Шабац, од 3. септембра готово сасвим блокиран⁸⁵, био је једино место које су на том простору у својим рукама држали Немци. Заузимање Шапца наметало се као нужност. Тиме би се заокружио процес ослобађања Подриња и била би то, у исто време и круна дотадашње борбе.

На Малу Госпојину 21. септембра 1941, на дан када се одржава традиционални вашар, извршен је напад на Шабац. Јединице Подрињског, Посавског и Ваљевског НОП одреда, део војно-четничког одреда Мартиновић-Зечевић, четнички одред Будимира Церског и Церски четнички одред су у 23 часа, на уговорени знак (испаљена топовска граната са Бећиног брда*) кренули у борбу како би ослободили централно и највеће место у Подрињу.

⁷⁹ У *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 564. стоји да је борба трајала 2 часа ; МИАШ, *Документа о НОР-у у Подрињу „Д“*, Д 105 /*Извештај члана ЗБОР-а о нападу на Лозницу и Бању Ковиљачу*/ - говори о двочасовној борби.

⁸⁰ Душан Трбојевић, *Церско-Мајевичка група корпуса 1941-1945*, Крагујевац 2001, стр. 29.

⁸¹ *Исто*, стр. 30. ; *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 570. – Ваљевски НОП одред код Завлаке разбио немачку чету ; Venceslav Glišić, *Užička republika*, Beograd 1986, str. 99 – Рађевска партизанска чета заседом на Завлаци онемогућила Немцима из Ваљева да дођу у помоћ опседнутом Крупању.

⁸² *Исто*, стр. 31 ; *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 570.

⁸³ *Исто*, стр. 31.

⁸⁴ Venceslav Glišić, *Užička republika*, Beograd 1986, str. 99.

* Брдо на периферији Шапца

⁸⁵ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str. 141.

На састанку у Цуљковићу 28. августа 1941. заповедници устаничких јединица Н. Јерковић и Д. Рачић договорили су се да заједничким снагама освоје град. Нападом би, као главнокомандујући здружених снага, командовао капетан Рачић.⁸⁶ У селу Маови, скупу командног особља Церског четничког одреда присуствовао је и Н. Јерковић. Том приликом направљен је план напада и организација јединица по секторима.⁸⁷ После одлагања напада у два наврата (термини су били 10. и 17. септембар), састали су се у Штитару (Штитар, село у Мачви) 19. септембра у 19 часова, сви руководећи кадрови одреда који ће учествовати у акцији. Договорено је следеће: напад отпочети 21. септембра тачно у 23 часа пошто се огласи топ као сигнал за почетак; све јединице да приђу непријатељским положајим што ближе и да на дати знак крену у јуриш; знак за распознавање је „убиј – вола“. Командант свих јединица у нападу биће капетан Д. Рачић, заменик Н. Јерковић, политички комесар Д. Лекић-Шпанац. Командно место ће бити смештено у Богосавцу (село у Поцерини).⁸⁸ Утврђен је и коначан распоред комбинованих снага: 1). Потез Крсмановача-Расадник: група за прелазак у Срем (обезбеђивала би прелаз преко Саве ка Шапцу), три чете Поцерског батаљона, Бомбашка чета, минерско одељење и четири помоћне чете; три чете из Ваљевског одреда, чета из одреда Мартиновић-Зечевић, Ударна чета Подринског НОПО и две чете Будимира Церског; 2). Одсек Расадник-Камичак: четири чете Мачванског батаљона, минерско одељење, Пионирска чета, три помоћне чете и делови Церског четничког одреда са Водом смрти; 3). Простор од Камичка до Летњиковца покривала је главнина Церског четничког одреда; 4). Од Летњиковца до Саве распоређене су две чете Посавског НОПО и три чете Церског четничког одреда.⁸⁹ На фронту се налазило око 1500 четника и око 1000 партизана. У опкољеном Шапцу, Немци су имали 3. батаљон 724. пешадијског пука (из 704. дивизије), као и 5. чету 750 пука (из састава 718. дивизије).⁹⁰

Непосредно након напада на Богатић 7. августа, Немци су кренули са појачаним мерама безбедности. Дан после акције у Богатићу, појачане су патроле у Шапцу, а испред Команде постављен је камион са топом и два митраљеза. Неколико дана касније (12. августа) на снагу су ступиле седеће мере: забрањује се звоњава црквених звона, ограничава се кретање до 20³⁰ часова и шума Забран на ободу града мора бити исечена. Убрзо је време боравка у граду ограничено до 19⁰⁰ часова. Истог дана, 18. августа, почела је акција сечења кукуруза на 3 км од града. Следећег дана летвама је ограђен тротоар испред Зеленог венца (зграда Команде). Почетком септембра интензивирани су радови на утврђивању града. У центру су на угловима раскрсница, од џакова са песком направљени заклони за борбу. Крај поште су поставене барикаде од бодљикаве жице (5. септембар). Сви улази у град заузети су од Немаца и жандармерије, који пуцају на све што им се учини сумњиво. Барикаде у центру града су од 10. септембра боље утврђене. Грудобрани од

⁸⁶ МИАШ, *Мемоарска грађа о НОР-у и радничком покрету у Подрињу*, „МГ“, МГ 8, стр. 4 /*Развој народно-ослободилачке борбе у Подрињу*/

⁸⁷ Душан Трбојевић, *Церско-Мајевичка група корпуса 1941-1945*, Крагујевац 2001, стр. 33. Аутор не наводи термин одржавања скупа.

⁸⁸ *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 587. Штаб је био смештен у селу Маови, не у Богосавцу.

⁸⁹ *Исто*, стр. 588.

⁹⁰ Коста Николић, Бранислав Станковић, *Срби у Другом светском рату*, Шабац 2006, стр. 44.

врећа са песком постављени су и на балконима Зеленог венца и Народне банке. Наредни корак у утврђивању било је постављање врећа са песком и цепаница на улазима у град. У непосредној близини очишћено је земљиште од свега онога што је могло заклонити видик (рушене су чак и куће). Забрањен је улаз и излаз кроз споредне улице. На касарнама су направљене пушкарнице. Слобода кретања ограничена је до 18⁰⁰ часова. Из села се не може доћи у град, јер их устаници не пропуштају. Блокада Шапца је потпуна.⁹¹

*Ако наше оружане снаге нису још довољно јаке за напад на Шабац онда га немојте изводити, поготово сада када је непријатељ у приправности.*⁹² Противљење нападу на Шабац изразио је и Д. М. У Дивцима, на преговору са Немцима 11. новембра 1941. изјавио је да је напад на Шабац дело непослушних елемената у његовој војсци и да је бесмислено освојити Шабац без контроле леве обале Саве, на сремској страни.⁹³

Хаубица са Бећиног брда првим хицем у 23 часа означила је почетак напада на Шабац. Борбе су током напада вођене углавном на рубним деловима града. Мања група продрла је у сам центар, али није успела тамо да се одржи. Рано ујутру 22. септембра све јединице које су учествовале у нападу вратиле су се на полазне положаје. Током дана није било сукоба. Заједничка команда анализирала је борбе током протекле ноћи и направила план за наступајућу. Уз незнатне измене у распореду јединица, нови напад је отпочео у исто време као и претходни. Иако су овом приликом заузети поједини делови, град није пао у руке устаника. У зору је уследило повлачење на почетне положаје. Борби није било у току 23. септембра. Заједничка команда је одлучила да одустане од даљих напада на град; јединице задржати, утврдити положаје и припремити се за одбрану. Даље планове омео је долазак 342. дивизије и немачки противудар. У периоду 17-19. септембра, на простор Сремска Митровица – Кленак, пристигла је 342. пешадијска дивизија, која је по Хитлеровом наређењу повучена из Француске ради борбе против устаника у Србији. Доведена је у Срем ради извршења следећих задатака: чишћење предела северно од планине Цер и у луку Дрине и Саве; заузимање плодне Мачве – устаничке базе за снабдевање; смиривање овог терена у циљу отклањања опасности по пругу Београд – Загреб, која је Немцима била од изузетног интереса.⁹⁴

Крајскоманда 838 је забележила да су устаници, четници и комунистичке јединице са јединственим руководством, кренули у напад на Шабац са две нападне формације и то из два правца. Са запада од села Мајура и са истока од Думаче ушли су у град ноћу 22/23. септембра. Заузели су предграђе Подринска укључујући млин све до Камичка уз неколико кућа у Мачванској улици. Јединице са истока заузеле су фабрику Зорка, пребациле се у сам центар, где су на кровове кућа преко пута Крајскокомандантуре поставили тешка пешадијска

⁹¹ Григорије-Глиша Бабовић, *Дневник 1941-1945*, Рума-Шабац 2005, стр. 99-137.

⁹² МИАШ, *Документа о НОР-у у Подрињу „Д“*, Д-П 62, стр. 3. *Писмо ПК (КПЈ) од 20. VIII 1941. упућено ОК и Инст. (руктору) ПК-а у Ш. (аџу)*

⁹³ *Zbornik NOR-a, tom XIV-1*, Београд 1981, стр. 874.

⁹⁴ Јован Марјановић, *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд 1963, стр. 218.

оружја. Крајскомандантура се бранила у својим службеним просторијама читава два дана.⁹⁵

Две ноћи истовремено и споразумно, вршили су напад партизани и четници. Добро организован напад имао је за главни циљ да одсече одступницу Немцима ка мосту и да их све похватају у Шапцу. Партизани су главни напад вршили ка Камичку, а четници од касарни и доњошорског гробља. Од гробља су ушли у Телефонију, заузели железничку станицу, електричну централу, жандармеријску станицу и дошли до парка. Нападаци од правца камичког гробља ушли су у Циганмалу и освојили су цео Камичак до моста. Јединице према касарнама и болници најмање су напредовали.⁹⁶

*Подрински народно-ослободилачки партизански одред, који дејствује у сарадњи са Церским четничким одредом капетана Рачића, после ослобођења Богатића и целе Мачве осим Шапца, ослободио је Лозницу и Ковиљачу и тако очистио читав свој крај до Дрине. Снаге ових одреда потпуно су опколиле град Шабац и пренеле терен битке у само место. У току једног од својих продора народно-ослободилачке и четничке снаге допрле су до Зеленог Венца у самом граду. Борбе се настављају а положај опседнутог окупатора у месту све је тежи.*⁹⁷

ОДМАЗДА

У ноћи 23/24. септембра 1941. почело је пребацивање немачких јединица и мањег броја усташа преко Саве у Шабац. Претходно је те ноћи из Београда у Руму, где је био штаб 342. пешадијске дивизије, стигло наређење генерала Бемеа да делови те дивизије крену током дана у операцију чишћења Шапца. Требало је на препад очистити град од мушког становништва старости 14-70 година и сместити га у логор организован северно од Саве. Стрељати све становнике који пружају отпор или учествују у борби као и све мушкарце у чијим се становима нађе оружје или је из њих пуцано и који се опиру хапшењу.⁹⁸

Житељи Шапца обавештени су путем добошара да се сви мушкарци (14-70 година), почев од 15 часова, окупе на одређеним местима у граду ради пријављивања властима. Сви који не дођу третираће се као одметници и биће убијени. У исто време почео је претрес, улицу по улицу, кућу по кућу. Тада су поред многобројних убистава затечених грађана, пљачкане

⁹⁵ *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 602-609.

⁹⁶ Григорије-Глиша Бабовић, *Дневник 1941-1945*, Рума-Шабац 2005, стр. 201-202.

⁹⁷ МИАШ, *Документа о НОР-у у Подрињу „Д“*, Д-П 20 /*Билтен ВШ НОПОЈ*, бр. 7-8, 1. октобар 1941 – *Борбе у Мачви*

⁹⁸ Славко Одић, Славко Комарица, *Са дневником 342. немачке дивизије кроз Србију*, Борба бр. 260, 21. септембар 1969, стр. 14.

и паљене куће. Нарочито је страдао западни део града, Камичак. Целог су га спалили. У том делу опљачкано је и спаљено 780 домова.⁹⁹

Прикупљени мушкарци¹⁰⁰ спроведени су на поље Михајловац, место где се одржава вашар. Ту су се већ налазили Јевреји, мушкарци и жене, доведени из логора на Сави. Како се простор вашаришта Штабу 698. пука учинио неподесним за сабирни логор, заточеници су пребачени на леву обалу Саве, наспрам Старог града. Пре преласка реке издвојене су Јеврејке и враћене у логор на Сави. На сремској обали, у сабирном логору код Кленка, провели су ухапшеници две ноћи. У колони по пет, потерани су 26. септембра ка Јарку, удаљеном око 20 километара.¹⁰¹ Пре покрета отпуштени су дечаки од 14 и 15 година, док су преостали натерани да трчећим кораком крену путем Јарка. У *Крвавом маршу* од последица мучења, исцрпљености и бахатости Немаца и усташа, страдало је око 120 људи.¹⁰² На крају села Јарка, лево од пута Шабац-Рума, једна пољана ограђена је бодљикавом жицом и омеђана кулама осматрачницама. Ту су, до 30. септембра, држани измучени Шапчани. Мештани су, колико је то било могуће, доносили храну и воду логорашима. Последњег дана септембра дошло је до новог покрета: из логора у Јарку затвореници су пребачени у Шабац, у логор уређен у шабачкој јужној касарни.

Након пустошења у Шапцу окупатор је своју акцију наставио и у околини. Устаници су пружали местимичан отпор немачком надирању. Како нису били у стању да зауставе далеко бројнијег и боље опремљеног непријатеља повлачили су се ка Церу и Иверку. Војници 342. дивизије кренули су 28. и 29. септембра у неколико праваца кроз Мачву. Пребацивши своје снаге преко Саве код Мачванске Митровице и Шапца и код села Засавице, Немци су почели системски да чисте мачванску равницу. Пешадија потпомогнута артиљеријом и авијацијом, продирала је убијајући, палећи и бомбардујући редом села на свом путу. До краја септембра Мачва је поново окупирана. Биланс чишћења Мачве изгледао је овако: већи број насељених места је спаљен, стрељано је 1130, а

⁹⁹ *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 612.

¹⁰⁰ Наводе се различити подаци о броју прикупљених мушкараца: у *Шабац у прошлости IV*, стр. 612. – до 17 часова прикупљено око 4000 људи ; *Исто*, стр. 614. – према немачким изворима ухапшено је 4410 ; Славко Одић, Славко Комарица, *Са дневником 342. немачке дивизије кроз Србију*, Борба бр. 261, 22. септембар 1969, стр. 14. – од 24-27. септембра у Шапцу и непосредној околини ухапшено 6 418 особа ; Григорије-Глиша Бабовић, *Дневник 1941-1945*, стр. 214 – пребројано је 5200 људи у сабиралишту у Кленку, пре него што су потерани у Јарак ; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970, стр. 58 – за један дан је ухапшено 4000 лица ; Јован Марјановић, *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд 1963, стр. 249 – у року од 2 часа прикупљено је око 4000 људи; увече је око 5500 људи пребачено у Кленак ; Станоје Филиповић, *Logori u Šarци*, Нови Сад 1967, стр. 63 – око 5000 Шапчана окупљено на Михаиловцу.

¹⁰¹ *Шабац у прошлости IV*, стр. 614. и Григорије-Глиша Бабовић, *Дневник 1941-1945*, стр. 228 – удаљеност је 23 километра и прешли су је за 4 сата ; Јован Марјановић, *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*, стр. 250 – помиње се удаљеност од 19 км без временске одреднице.

¹⁰² *Шабац у прошлости IV*, стр. 614. и Григорије-Глиша Бабовић, *Дневник 1941-1945*, стр. 272 – страдало је око 120 људи ; Јован Марјановић, *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*, стр. 250 – погинуло преко 150 људи ; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, стр. 59 – уништено је преко 150 грађана Шапца и околине ; Станоје Филиповић, *Logori u Šarци*, Нови Сад 1967, стр. 29 – убијено је око 160 лица.

ухапшено 21500.¹⁰³ Немачка команда је сматрала да је 9. октобра операција чишћења Мачве завршена.¹⁰⁴ Штаб 342. пешадијске дивизије у свом извештају Опунмоћеном командујућем генералу Србије од 9. октобра, наводи да је потхват завршен 4. октобра, али су трупе након тога чистиле заузету територију.¹⁰⁵ Истог дана Франц Беме у својој дневној заповести (коју је издао поводом извештаја генерала Хингхофера, команданта 342. дивизије) каже да је лук Саве западно од Шапца и северно од Цера плански очишћен. Успех је делимичан (устанички покрет није уништен); без обзира на то одаје нарочито признање свим учесницима потхвата на показаној храбрости.¹⁰⁶

Генерал Беме већ 7. октобра потписује наредбу за извођење Потхвата Цер. Наглашено је да је циљ опкољавање и уништење устаника.¹⁰⁷ Изненадним и брзим продором моторизованих јединица акцију извршити за један дан (10. октобар).¹⁰⁸ Запреке на путевима, срушени мостови, отпор који је пружан непријатељу утицали су на то да акција није могла бити спроведена како је и планирано. Тек следећег дана заузети су Текериш, Драгинац¹⁰⁹, Лозница, Троноша и Радовашница. Оба манастира тада су спаљена.¹¹⁰ И наредба од 12. октобра коју издаје генерал Беме предвиђа да 342. дивизија очисти Цер и Иверак. Три дана касније, 15. октобра, јединица треба да буде спремна за наступање са источних и југозападних падина ових планина са фронтом ка истоку. У наредби је још предвиђено да се тајно и на препад наступа ка Крупњу*, кога треба окружити и све што се њему затекне стрелјати, а само место спалити.¹¹¹ Немци су заузели

¹⁰³ *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 653 /Бемеов извештај фелдмаршалу Листу/ ; *Исто* - стрељано 1142 лица /Земаљска комисија за НР Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача/ ; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970, стр. 59 – стрељано 1127 талаца, ухапшено 17420 ; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str. 250 – до 9. октобра стрељано 1127, ухапшено и смештено у логор у Шапцу 21440 људи ; Славко Одић, Славко Комарица, *Са дневником 342. немачке дивизије кроз Србију*, Борба бр. 266, 27. септембар 1969, стр. 14 – похапшено 21500, стрељано 1130 ; *Исто*, Борба бр. 268, 29. септембар 1969, стр. 14 – заробљено 17420, стрељано 1127.

¹⁰⁴ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str. 251.

¹⁰⁵ Славко Одић, Славко Комарица, *Са дневником 342. немачке дивизије кроз Србију*, Борба бр. 266, 27. септембар 1969, стр. 14.

¹⁰⁶ *Исто*, Борба бр. 268, 29. септембар 1969, стр. 14.

¹⁰⁷ *Исто*, Борба бр. 270, 1. октобар 1969, стр. 17.

¹⁰⁸ *Шабац у прошлости IV*, Шабац 1984, стр. 632.

¹⁰⁹ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str.250 - У Драгинцу, селу у Јадру стрељано је преко 2000 људи из Јадра.

¹¹⁰ *Исто*, стр. 634.

* Крупњак у то време представља место где се окупљају борци који се повлаче пред непријатељем од правца Мачве, Поцерине и Шапца. Храна, стока и усеви који су сакупљени у Мачви пред Немачки налет, транспортовани су и склоњени у Крупњак.

¹¹¹ МИАШ, *Документа о НОР-у у Подрињу „Д“*, Д 84 /Опунмоћени командујући генерал у Србији 342. пешадијској дивизији 12. октобра 1941./

Крупњак 20. октобра.¹¹² По разарању Крупња, дивизија се спремила за наступање ка Ваљеви.¹¹³

Десетодневни извештај генерала Хингхофера од 11. новембра обавештава генерала Бемеа да су операције на простору Шапца и северозападно одатле завршене.¹¹⁴

POST FESTUM

*У Мачви је био масован устанак. Народ је у потпуности био спреман да се бори до краја. Таквог заноса за борбу није било у то време ни у једном крају. Нагло се и масовно ширио устанак, свакодневно пристозииали нови људи. Мачвани су били добри борци, нарочито у равничарским крајевима. Овакав утисак, поред низа окршаја, нарочито се стекао у време борби око Мачванске Митровице и приликом напада на Шабац. Међутим, партијско и војно руководство није било у стању да се снађе у ситуацији, није било дорасло конкретној ситуацији, није могло организационо и политички да обједини и да руководи тако масовним покретом. Сем тога прављене су поједине грешке. У Одред се пријавило преко хиљаду бораца. У сеоске партизанске чете уписало се много више људи. Сви су они били спремни да се боре, али нису имали оружја. Када је дошло до повлачења приликом продора Немаца у Првој офанзиви, онда се партијско и војно руководство колебало шта треба да уради. И донесена је фатална одлука. Ти људи су остављени по селима, нису повучени са осталим јединицама. Немци су их похапсили и у логору стрељали као партизане, без обзира што нису носили оружје и нису учествовали у борбама против Немаца. Немци су стрељали велики број сељака, жена и деце по Мачви и осталим местима Подриња. Терор је био страховит.*¹¹⁵

Подриње, област уз Дрину и Саву, вишевековна граница и поприште сукоба током свих ратова који су прелазили преко овдашњих терена, потврдило је своју репутацију и за време Другог светског рата. Велико расположење народа за борбу, добар одзив у устаничке јединице, брз развој устанка у Подрињу и велика слободна територија (цело Подриње, изузимајући Шабац), дају јасну слику о високој свести народа по питању отпора непријатељу и борбе за ослобођење. Чишћење Шапца, Мачве и Цера, формирање концентрационих логора, Крвави марш у Јарак, стрељања у Бенској Бари, Засавици, на Старом граду и у шуми поред Кленка, пострадао становништво, спаљен велики број села и уништена имовина, немачки је одговор на устанички изазов.

¹¹² МИАШ, *Документа о НОР-у у Подрињу „Д“*, Д 91, стр. 1 /Изводи из дневних извештаја Опумоћеног командујућег генерала у Србији Команданту Југоистока - 21. октобар 1941/

¹¹³ *Исто*, стр. 2.

¹¹⁴ МИАШ, *Документа о НОР-у у Подрињу „Д“*, Д 98 /Десетодневни извештај Опумоћеном командујућем генералу у Србији, Пов. бр. 674 од 11. 11. 41./

¹¹⁵ МИАШ, *Мемоарска грађа о НОР-у и радничком покрету у Подрињу „МГ“*, МГ 102, стр. 3-4 /Изјава Данила Лекића-Шпанца од 2. априла 1950./

Устаничке јединице биле су десетковане и морале су напустити терен на коме су настале и војевале. Подрински НОП одред, исцрпљен борбама, сведен је почетком јануара само на једну чету (Мачванска чета). Изгубивши највећи део командног кадра, сада већ чета, стављена је под команду штаба Ваљевског НОПО и прикључена је Рађевском батаљону. Тиме је и званично извршено укидање Подринског НОПО.¹¹⁶

Церски четнички одред, одступајући од Шапца, под борбом је прешао Рађевину, Подгорину, околину Горњег Милановца и Чачка, Косјерића и Ужица, да би се у првој половини децембра нашао у селу Савковић, у Азбуковици. Бројчано преполовљени, услед немогућности да се ту дуже задржи, одред прелази 12. децембра 1941. године Дрину и наставља борбени пут на просторима Босне.¹¹⁷

Неуспела опсада Шапца, попут краљевачке, представљала је јак ударац устаничком герилском ратовању. Борбени занос, показана храброст, људске и материјалне жртве нису дали очекиване резултате. Напротив. Окупатор је, у добро планираном противудару, за кратко време збрисао тековине устанка у Подрињу. Док су се борба против непријатеља и слободна територија ширили на јужном ободу западне Србије, на северном се област под контролом устаника почела крунити пред немачком наступањем.

Одмазда у шабачком крају морала је да буде застрашујући пример за остале делове Србије. Уласком у град, немачка војска је покупила сво мушко становништво старости 14-70 година (приближно их је било око 5000). Током претреса и сакупљања мушке популације, део града звани Камичак спаљен је до темеља. Мушкарци су у Крвавом маршу потерани да трчећим кораком пређу раздаљину од двадесетак километара до Јарка, без одмора, хране и воде. Путем су брутално мучени, застрашивани и понижавани. Убијен је сваки онај који би изостао из колоне. Ту је страдало између 120 и 160 грађана. По повратку у Шабац, смештени су их у логор на Сењаку. Лагер, како су га мештани звали, до 9. октобра примио је 22 000 заточеника - мушкараца.¹¹⁸ За време трајања рата кроз шабачке логора прошло је око 30 000 затвореника. У исто време, крајем септембра, приликом стрељања у Бенској Бари, живот је изгубило око 1100 људи. Стрељања у шуми Шицари код Кленка (лева обала Саве, наспрам Шапца) однела су око 1200 живота. Октобра месеца, у Засавици, стрељано је близу 900 Јевреја и Рома. Још једно велико стратиште било је у селу Драгинцу, у Јадру, где је побијено нашто мање од 3000 сељака тог краја. Поред ових масовних уморстава, немачко напредовање кроз Подриње пратило је паљење села, уништавање имовине и убиства мањих и већих група људи на које су наилазили током надирања, као и суров обрачун са устаницима.

Шабац је, према попису из 1931, имао 12 566 становника (6 708 мушкараца и 5 858 жена). У шабачком крају (срезови мачвански, поцерски и посамотамнавски) живело је 143 579 становника (70 205 мушкараца и 73 374 жена).¹¹⁹ Упоредивањем подака о пописаном броју

¹¹⁶ Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941-1944*, Шабац 1973, стр. 751.

¹¹⁷ Душан Трбојевић, *Церско-Мајевичка група корпуса 1941-1945*, Крагујевац 2001, стр. 39-50.

¹¹⁸ *Zbornik NOR-a, tom XII-1*, Beograd 1973, str. 486-487 ; Gabriele Anderl, Valter Manošek, *Propalo bekstvo*, Beograd 2004, str. 248 /Један SD извештај од 20. октобра 1941./

¹¹⁹ *Шабац у прошлости IV*, стр. 218.

становника и овде наведеном броју страдалих (наведени бројеви су оквирни и нису поменути сви настрадали), може се видети у којој мери је непријатељ, само током јесењих месеци 1941, утицао на депопулизацију ових простора.